

ДОКУМЕНТИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЗДІЙСНЕННЯ «ПОЛІТИКИ ЛІКВІДАЦІЇ КУРКУЛЬСТВА ЯК КЛАСУ» НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ (СІЧЕНЬ – БЕРЕЗЕНЬ 1930 Р.)

В статті автор наводить офіційні документи владних органів, доступ до окремих з них було обмежено донедавна, які слугували для проведення заходів по «ліквідації куркульства як класу» на Поділлі та Південно-Східній Волині на початку 1930 р.

Ключові слова: куркуль, колективізація, циркуляр, контрреволюційний актив, «політика ліквідації куркульства як класу», таємна директива, депортації.

В статье автор приводит официальные документы, которые послужили для подготовки проведения мероприятий по «ликвидации кулачества как класса» на Подолии и Юго-Восточной Волины в начале 1930 г.

Ключевые слова: кулак, коллективизация, циркуляр, контрреволюционный актив, «политика ликвидации кулачества как класса», секретная директива, депортации.

The author suggests the official documents of the authorities in the article, access to some of them was limited to recently, which served for realization of actions according to «liquidation the kulaks as a class» in Podillia and South-Eastern Volyn in early 1930.

Key words: kulaks, collectivization, circular, counter-revolutionary asset, «policy of liquidation the kulaks as a class», a secret directive, deportation.

Заходи влади по «ліквідації куркульства як класу» на Поділлі та Південно-Східній Волині починались, як і загалом в Україні, із офіційних документів влади, значну частину яких введено у науковий обіг вперше в роки незалежності через суб'єктивний підбір фактів, замовчування, фальсифікування чи засекреченість їх в радянський період. Це постанови та циркуляри ВУЦВКу, РНК УСРР, ЦК КП(б)України про колективізацію сільського господарства і «ліквідацію куркульства як класу», які зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) [1], а також постанови, циркуляри, обіжники радянських, партійних органів

влади Поділля і Південно-Східної Волині щодо виконання і впровадження в життя рішень вищестоящих владних структур – матеріали Державних архівів Вінницької (ДАВО) [2] та Хмельницької областей (ДАХМО). Сюди також слід віднести різноманітні директиви, телеграми, політлисти [3].

В 1992 р. вийшло у світ документальне видання «Колективізація і голод на Україні 1928–1933 рр.: Збірник документів і матеріалів», підготовлений на основі фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) [4]. Тут вміщено унікальні документи і матеріали, постанови уряду про

колективізацію, рішення Верховного суду, акти обстеження селянських господарств, протоколи президії ВУЦВК, постанови РНК УСРР про хлібозаготівлі і “чорні дошки”, статистичні звіти про хід колективізації і хлібозаготівель тощо.

Надзвичайно важливі документи вміщено у документальному збірнику В. Васильєва і Л. Віоли «Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)» [5], в якій упорядники не лише проаналізували початок суцільної колективізації, але й показали механізми її здійснення. У збірнику опубліковано документи і матеріали Російського центру зберігання і вивчення документів новітньої історії (РЦЗВДНІ), ЦДАГО України, ДАВО, зокрема Вінницького, Могилів-Подільського, Тульчинського окружкомів КП(б)У, Вінницького обкому компартії України, партійної колегії комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) у Вінницькій області, Вінницької окружної прокуратури.

Надзвичайно важливі документи зібрано у збірнику «Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселения 1930–1940» [6], в якому у науковий обіг введено справи із фондів Політбюро, Архіву Президента Російської Федерації тощо, що відображають розробку і реалізацію сталінської політики розкуркулення, яка отримала ідеолого-пропагандистське обґрунтування у вигляді лозунгу «Ліквідація куркульства як класу».

На регіональному рівні значний вклад у вивчення цієї проблеми вніс П.С. Григорчук [7]. В його праці ґрунтовно проаналізовано механізм розкуркулення, виявлено головних виконавців цієї акції: сільських активістів з числа комуністів і комсомольців, відповідальних працівників місцевих партійних, радянських і комсомольських органів. П.С. Григорчук у співавторстві з О.А. Мельничуком дослідили роль комітети незаможних селян у проведенні репресивної політики щодо селян [8]. Чималий пласт раніше неопублікованих (архівних) документів ввели І.В. Рибак та А.Ю. Матвєєв [9], В.Й. Жезицький [10]. Але

зазначені праці мають переважно описовий характер і лише окреслюють контури проблеми.

Розкуркулення було найбільш жорстокою акцією у колективізації одноосібних господарств краю. Комуністична влада ретельно приховувала, заперечувала і фальсифікувала реальність цієї трагедії. Основу «політика ліквідації куркульства як класу» визначив на початку 1930 р. Й. Сталін у статті «До питання ліквідації куркульства як класу»: «Щоб витіснити куркульство як клас, треба зламати у відкритому бою його опір і позбавити його виробничих джерел існування і розвитку (вільне користування землею, знаряддями виробництва, оренда, використання найманої праці і т. д.). Це і є поворот до політики ліквідації куркульства як класу» [11, с. 180–182].

В доповідній записці заступника голови ДПУ України Н. Карлсона від 13 січня 1930 р. з пропозиціями щодо почергового порядку виселення куркульства пропонувалося, в першу чергу, виселити антирадянський, контрреволюційний актив. У другу групу включити сім’ї розстріляних і ув’язнених в концтаборах, у третю – куркульський елемент, який хоча і не виявляє активності, але повинен бути виселений для забезпечення успіху проведення колективізації і весняної сівби. Проведення цих заходів планувалося розпочати з округів, які переходять до суцільної колективізації. Таких в Україні було визначено 9, в т. ч. і Вінницький округ. До них було включено прикордонні округи: Кам’янець-Подільський, Шепетівський, Проскурівський, Могилів-Подільський. Таким чином, вся територія Поділля і Південно-Східної Волині входила в зону негайного розкуркулення [12, с. 115].

Початок масовому «розкуркуленню» в краї поклала телеграма ЦК КП(б)У за підписом С. Косіора Вінницькому окружному партії від 23 січня 1930 р. У ній вказувалося: «Перше, приступити негайно до заходів проти куркуля з таким розрахунком, щоб до 15 березня їх в основному закінчити. Друге,

заходи провести в прикордонній смузі в першу чергу. Третє, підготовку в селах розпочати з 1 лютого і протягом 2–3 тижнів підготувати бідняцько-середняцький актив, а потім приступити до розкуркулення» [13. – Арк. 131].

За задумом комуністичних зверхників політика ліквідації куркульства повинна була проходити поетапно. С. Косіор у статті «У похід на куркуля», зазначав, що «політика ліквідації куркульства як класу ще не означає, що куркуль зникне вмить, протягом кількох місяців, як дехто гадає. Нам доведеться ще вперто працювати, щоб до краю винищити капіталістичний елемент на селі та в місті, щоб подолати підкуркульників та куркульський вплив у колгоспах. Залишки, відламки куркульні та їхні прихвосні й надалі чинитимуть опір, аж поки їх остаточно не ліквідуємо. Тепер ми повинні заподіяти перший нищівний удар по куркулях на селі, надто по найспроможніших економічно активних куркульських кадрах» [14]. Ця стаття була опублікована у газеті «Комуніст» 28 січня 1930 р. і послужила сигналом до негайного здійснення «політики ліквідації куркульства як класу» у краї. 2 лютого 1930 р. в усі округкоми та райкоми партії Поділля надійшов лист ЦК КП(б)У «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». У ньому говорилося: «Виходячи з політики ліквідації глитайства як класу, провести найбільш організованим способом розпочатий у районах суцільної колективізації процес ліквідації глитайських господарств і рішуче придушити спроби контрреволюційного опору глитайства колгоспному рухові» [15. – Арк. 22].

7 лютого 1930 р. надійшов оперативний наказ № 42167 ДПУ УСРР про організацію операції із масового виселення куркульських елементів з території України. У ньому пропонувалося створити окружні оперативні трійки, які повинні були розробити детальний план проведення виселення куркульського елементу, а також сформувавши збройний резерв з числа мобілізованих партійців та

комсомольців. У виняткових випадках (повстання) окружні трійки повинні були залучати регулярні збройні сили. У кожному районі потрібно було створити оперативні групи на чолі з відповідальним працівником ДПУ, причому начальник цієї групи повинен був виключно використовуватися для зв'язку з агентурною мережею та інформаторами. В наказі було розроблено детальний план операції з ліквідації куркульства: «Після затвердження відповідними інстанціями списку розкуркулених, начальники районних оперативних груп направляють в кожне село необхідну кількість своїх працівників. Їх обов'язок: відправити розкуркулених на станцію, вказану окружною трійкою і заповнити картки висланих у 2-х екземплярах, які здаються коменданту пересильного пункту». Тут же давались інструкції, які речі варто було залишити депортованим селянам, а саме «лише найбільш необхідні предмети домашнього вжитку, а також теплий одяг, деякі елементарні засоби виробництва у відповідності з характером їх роботи на новому місці (у зв'язку з відправкою на Північ та використання їх на лісорозробках). Вони беруть з собою сокиру, пилку, лопату та інші необхідні інструменти, які повинні вантажитись у окремому вагоні. При цьому загальна кількість речей та продовольства не повинна перевищувати 25–30 пудів. Із грошових заощаджень залишати на руках лише мінімальні суми (до 500 крб. на сім'ю), які необхідні для переїзду та облаштування на новому місці, а також зобов'язати в рахунок 25–30 пудів речей брати не менше ніж на 2 місяці продовольства» [16. – Арк. 2–3]. 7 лютого 1930 р. надійшла телеграма голови ДПУ України В. Балицького начальникам окружних відділів ДПУ, у якій було остаточно визначено дату операції по виселенню куркулів: «20–25 лютого – перші дні квітня» [16. – Арк. 67]. 11 лютого отримано оперативний наказ № 44722 ДПУ УСРР про дії військ під час операції щодо виселення куркулів у районах суцільної колективізації. Згідно наказу, у випадку

виникнення повстань та масового бандитизму, до округів прикріплялися військові частини ОДПУ, а саме: Вінницькому та Проскурівському округам надавалась маневрова група Волочиського прикордонного загону; Кам'янець-Подільському – маневрова група Кам'янецького; Могилівському та Тульчинському – Могилівська; Шепетівському – Ямпільського прикордонних загонів [16. – Арк. 27]. 12 лютого 1930 р. у регіон надійшла сумарна відомість про виселення куркульського елементу та перевезення його залізницями України. Здійснення цієї акції у Тульчинському окрузі призначалось на 26 лютого – 2 березня, відправка депортованих – 1–2 березня, у Вінницькому – відповідно на 11–14 березня: 15 березня; Кам'янець-Подільському – 11–14 березня: 13–14 березня; Проскурівському – 13–15 березня: 15 березня; Шепетівському – 15–17 березня: 17 березня [16. – Арк. 41–42]. Отже, проведення операції планувалось здійснити оперативно й у максимально стислі строки.

Влада використовувала різноманітні надумані приводи для знищення найпрацьовитішої частини селянства. Серед них можна виділити тасмний лист ДПУ України «Про операцію із вилучення сільської кримінальщини» від 21 січня 1930 р. Цим документом репресивним органам надавалось право розкуркулювати і виселяти селян за зв'язок із кримінальними елементами. Відтепер можна було пред'явити обвинувачення селянину за будь-який зв'язок із сільськими злодіями, спекулянтами тощо і підвести жертву до відправлення у концтабір або на заслання [17. – Арк. 1]. (7) Після отримання відповідних директив центральних партійних та радянських органів активізувалася робота на місцях із втілення їх в життя. Проводились наради, збори активу, на яких приймалися рішення щодо розкуркулення. Сільські активісти, отримавши постанови та інструкції, списки, приступали до практичної роботи із

розкуркулення. Наприклад, при сільських радах Деражнянського району Проскурівського округу були створені бригади із розкуркулення. В їх обов'язки входило експропріація майна, виселення людей із житлових приміщень, доставка їх на збірні пункти, цілодобове чергування біля розкуркулених селян [18. – Арк. 10].

Відтак на місцях розроблялись різноманітні інструкції проведення розкуркулення. Цікавою з цього приводу є інструкція Вінницької окружної трійки, яка була розроблена і надіслана у райони 25 січня 1930 р. В ній детально розписувалась практична діяльність місцевих органів влади із здійснення розкуркулення. Суть зводилась до того, що «вузьке коло надійних активістів, батраків та бідняків, складають списки куркулів. Ця робота є до певного моменту конспіративною і про неї мусить знати тільки дуже обмежене коло людей. Потім ці списки здаються в райком партії і затверджуються окружною трійкою, санкціонуються окртрійкою, проробляються і приймаються на зборах бідняцько-середняцького активу та кущових зборах середняків і, нарешті, остаточно затверджуються». Далі наголошувалось, що «сільради, комнезами, партійні та комсомольські осередки, які протидіють проведенню даної роботи, повинні бути негайно виключені». В інструкції визначались орієнтовні контрольні цифри для районів по розкуркуленню селян [5, с. 262]. Бюро Кам'янецького окружного партії, розглянувши питання «Про практичне проведення розкуркулення», ухвалило: «З огляду на те, що підготовчу роботу в Дунаєвецькому та Новосталінському (Новоушицькому – А.М.) районах уже закінчено, дати директиву райпарткомам і окрвиконкому про практичне здійснення, починаючи з 13 лютого 1930 р.». Тут же було визначено схему розкуркулення, в яку входило: створення комісії у складі уповноваженого райвиконкому, голови сільради, представника профспілки, визначення конкретних осіб, які підлягають розкуркуленню, опису їх майна, негайне

виселення з хат селян. Пропонувалось позбавити розкуркулени господарства права користуватися послугами споживчої кооперації, заборонялось видавати їм будь-які довідки [19, с. 203].

площу понад 50 %. Такими районами є Полонський, Старокостянтинівський, Антонінський, Грицівський, Красилівський. До практичного проведення цієї роботи приступити негайно. Застерегаємо, щоб ніхто з родин розкуркулених не залишився в селі.

Таблиця 1

**Кількість селян, які підлягали депортації у Вінницькому окрузі
(до весни 1930 р.)**

№ п/п	Назва району	Підлягають розкуркуленню		
		З них мають бути вислані за межі		Всього
		Району	України	
1.	Жмеринський	162	132	294
2.	Вороновицький	94	76	170
3.	Немирівський	88	72	160
4.	Липовецький	137	111	248
5.	Літинський	197	160	357
6.	Калинівський	110	90	200
7.	Дашівський	66	54	120
8.	Іллінецький	77	83	160
9.	Турбовський	165	135	300
10.	Тиврівський	127	103	230
11.	Ситковецький	72	58	130
12.	Хмільницький	171	139	310
13.	Вінницький	165	135	300
Всього		1631	1348	2979

Шепетівський окружком КП(б)У 27 січня 1930 р. надіслав секретарям райкомів таємну директиву з таким роз'ясненням: «Роботу із розкуркулення дозволено розпочати лише в тих районах, що мають колективізовану

Потрібно глибоко і всебічно вивчити тих, хто бажає залишитися, особисто переконатися у щирості заявника порвати родинні зв'язки з батьками чи розкуркуленими родичами, щоб не прогледіти маневру окремих осіб

залишитися в селі, з метою постійно мстити за своїх розкуркулених родичів» [20, с. 185–186]. Керуючись цими документами, низові партійні організації краю однозначно висловлювались за рішуче здійснення розкуркулення. Так, Новосталінський райком партії вимагав від партосередків правління колгоспів, сільрад «організувати

за вимогою райкому виконати розпорядження, пов'язані з повантаженням і відправкою потягів із виселенцями» [22. – Арк. 10].

Було вжито заходів щодо створення збройних загонів, які повинні були використовуватися для проведення розкуркулення. Так, у телеграмі

Таблиця 2

Практика формування списків селян, які підлягали розкуркуленню у Дунаєвецькому районі на 10 березня 1930 р.

	Прийняті рішення про розкуркулення									
	Зборами КНС		Зборами виборців		Пленумами сільрад		Райвиконкомом		Окрвиконкомом	
	Висилка	Розкуркулення	Висилка	Розкуркулення	Висилка	Розкуркулення	Висилка	Розкуркулення	Висилка	Розкуркулення
Всього	65	97	68	105	83	99	91	90	64	67
В т.ч. сільські ради:										
Іванковецька			11	18	11		12	12	10	8
Могилівська	8	4	8	4	4	5	11	1	9	
Нестеровецька	2	12	2	12	12	12	2	9	1	6

бідняцько-середняцькі маси на останній і рішучий бій з куркулем, щоб знищити його зовсім з лиця землі» [21, с. 4]. Партійні збори партосередку залізничної станції Славута, обговорюючи питання про розкуркулення, прийняли рішення: «Всім членам і кандидатам у члени партії бути напоготові і

Тульчинського окружкому партії секретарю Брацлавського райкому КП(б)У від 31 січня 1930 р. говорилося: «З метою проведення у найближчі дні операції по розкуркуленню варто підібрати зі складу міської партійної та комсомольської організації групу товаришів, які вміють поводитись із зброєю. При

отриманні телеграми начальником ДПУ із вказівкою «Операцію розпочати», вам необхідно негайно зібрати загін і привести його в повну бойову готовність, перевівши на казармене становище» [23. – Арк. 92].

Значне місце у здійсненні розкуркулення посідало складання списків селян, які підлягали виселенню. Як правило, контрольні цифри депортованих визначались згори і надсилались у низові владні структури. Так, Шепетівський окружком КП(б)У вимагав від райкомів партії: «В районах скласти списки куркулів, їх орієнтовну кількість на 800 осіб дано по лінії ДПУ. Ці списки варто взяти за основу. До списків куркулів другої категорії слід віднести найбільш злісних і сильних куркулів, що стоять на перешкоді заходам Радянської влади при проведенні кампанії і ведуть агітацію проти колективізації» [20, с. 185–186]. Вінницький окружком партії визначив кількість селян, які підлягали депортації до весни 1930 р. (див. табл. 1) [24, с. 188]:

Дуже часто списки розкуркулених, що формувалися у вищих владних структурах, корегувалися на місцях, як правило, в бік збільшення. Так, Кам'янець-Подільським окрвиконкомом пропонувалось вислати на Північ з Новоушицького району 57 сімей, а райвиконком подав списки на вислання 107 родин, в Дунаєвецькому районі відповідно: 64 і 91, Чемеровецькому – 57 і 80, Орининському – 23 і 57 [23. – Арк. 65]. Практика корегування рішень щодо кількості розкуркулених і висланих чітко простежується на прикладі Іванковецької, Могилівської, Нестеровецької сільських рад Дунаєвецького району станом на 10 березня 1930 р. (див. табл. 2) [25. – Арк. 1]: (16)

Результати дослідження свідчать, що низовими сільськими структурами під тиском уповноважених районів бралися, як правило, підвищені завдання щодо розкуркулення, які потім корегувалися районною і окружною владою. В інформації Новоушицького райкому партії Кам'янець-

Подільського округу від 24 березня 1930 р., зокрема, зазначалося, що за окружним планом «передбачалося розкуркулити 127 господарств, районом затверджено 180, а розкуркулено 233 сім'ї. Під розкуркулення потрапили середняцькі господарства за «язик» (тобто антиколгоспну агітацію. – А.М.), за вихід із артілі, за недосів» [26. – Арк. 4].

По завершенню підготовчого етапу розпочалась безпосередня «робота» із розкуркулення та вислання селян. Анатомію цієї частини операції щодо ліквідації куркульства розкриває політзведення Ладжинського райкому партії від 11 лютого 1930 р.: «Прибувши з наради секретарів РПК, бюро райкому партії зараз же проробило питання розкуркулення і надвечір того ж дня скликало актив партійців та з їх числа було виділено уповноважених по селах. До ранку ми вже мали постанови всіх сіл, а також колгоспів, КНС про виселення куркулів, й також списки «виселенців» [5, с. 279].

Варто зазначити, що апогей розкуркулення і депортації припав на найбільш холодну пору року – січень 1930 р. Саме у цей період було розкуркулено, до прикладу, в Дунаєвецькому районі у Рахнівській сільраді – 7 господарств, Голузубінецькій – 7, Залісецькій – 6, Михайлівській – 5, Шатавській – 3, Нестеровецькій – 7, Чаньківській – 5, Заставській – 1, Рудій – 1, Рачинецькій – 4, Зеленецькій – 6, Січинецькій – 5, Воробіївській – 4, Дем'янкевецькій – 3, Ганнівській – 2, Горчичанській – 5, Побіянській – 9, Мушкутинецькій – 3, Маківській – 2, Блещанівській – 9 [27. – Арк. 3–4]. Фактично селян виселяли з хат на холод, голод, поневіряння у найбільш важкий сезонний період з метою вселити у селян всеохоплюючий страх.

Аналіз представлених документів свідчить, що владні структури основну ставку зробили на адміністративні насильницькі методи здійснення колективізації. У цей період широко практикувалися арешти, залякування селян.

Колективізація та розкуркулення в краї відбувалися за розкладкою, тобто за попередньо встановленими планами для кожного району і навіть сільської ради. До них ретельно готувались партійні і державні структури влади. Все це розвінчує твердження радянської історіографії про якийсь «колгоспний рух селян знизу», ентузіазм, з яким зустріло трудяще селянство колективізацію та стихійну розправу бідняків і середняків зі своїми гнобителями-куркулями».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 385. – 332 арк.; Там само. – Оп. 20. – Спр. 3154. – 53 арк.; Там само. – Спр. 3185. – 115 арк.
2. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф. Р-417. – Оп. 1. – Спр. 55. – 467 арк.; Там само. – Ф. Р-489. – Оп. 4. – Спр. 52. – 217 арк.; Там само. – Ф. Р-1020. – Оп. 2. – Спр. 26. – 325 арк.
3. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 312. – 29 арк.; Там само. – Спр. 321. – 52 арк.; Там само. – Ф. П-32. – Оп. 1. – Спр. 116. – 21 арк.; Там само. – Ф. П-112. – Оп. 1. – Спр. 63. – 162 арк.; Там само. – Спр. 65. – 89 арк.; Там само. – Ф. П-458. – Оп. 1. – Спр. 325. – 74 арк.
4. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933 рр. Збірник документів і матеріалів / Упорядники Михайличенко Г. М., Шаталіна Є. П. / Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. – К.: Наукова думка, 1992. – 731 с.
5. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / Валерій Васильєв, Лінн Віола. – Вінниця: Логос, 1997. – 536 с.
6. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселения 1930–1940. – В 2 книгах. / Отв. ред. Н. Н. Покровский / Н. Н. Покровский. – Кн. 1. – М.: Росспэн, 2005. – 912 с.; Там само. – Кн. 2. – М.: Росспэн, 2006. – 1120 с.
7. Григорчук П. Розкуркулювання селянства в період насильницької колективізації сільського господарства / Петро Григорчук. – Вінниця, 1992. – 118 с.
8. Григорчук П. С., Мельничук О. А. Комітети незаможних селян Поділля (1920–1933) / П. С. Григорчук, О. А. Мельничук. – Вінниця, 2001. – 153 с.
9. Рибак І. В., Матвєєв А. Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині / Іван Васильович Рибак, Андрій Юрійович Матвєєв. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. – 140 с.
10. Жезицький В. Репресивна політика на Поділлі в 20-х – першій половині 30-х рр. / Віктор Жезицький. – К.: Рідний край, 1997. – 95 с.
11. Сталін Й. В. Твори. / Йосип Вісаріонович Сталін. – Т. 12. – К.: Державне видавництво Політичної літератури, 1950. – 392 с.
12. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927–1939: Документы и материалы: В 5-ти т. / Т. 2: ноябрь 1929 – декабрь 1930. – М.: Росспэн, 2000. – 1050 с.
13. ДАВО. – Ф. Р-29. – Оп. 1. – Спр. 577. – 368 арк.
14. Косіор С. У похід на куркулів / Станіслав Косіор // Комуніст. – 1930. – 28 січня.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3147. – 44 арк.
16. Там само. – Спр. 3110. – 68 арк.
17. ДАВО. – Ф. Р-848. – Оп. 2. – Спр. 31. – 328 арк.
18. ДАХМО. – Ф. П-364. – Оп. 1. – Спр. 237. – 10 арк.
19. Кульчицький С. Ціна “великого перелому” / Станіслав Кульчицький. – К.: Україна, 1991. – 431 с.
20. Рибак І. В. Колективізаторська лихоманка на Шепетівщині (зима-весна 1930 року) / Іван Васильович Рибак // Південно-Східна Волинь: Наука, освіта, культура. Матеріали регіональної науково-красназничої конференції. – Хмельницький–Шепетівка, 1995. – С. 185–186.
21. Ботушанський В. Голодомор 1932–1933 рр. Велика трагедія українського народу / Василь Ботушанський // Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні: Матеріали наук. конф. – Чернівці: Рута, 1994. – С. 6–16.
22. ДАХМО. – Ф. П-230. – Оп. 1. – Спр. 17. – 239 арк.
23. Там само. – Ф. Р-337. – Оп. 1. – Спр. 1257. – 135 арк.
24. Рибак І. В., Матвєєв А. Ю. Розкуркулення на Поділлі в період “колективізаторської лихоманки” (грудень 1929 – березень 1930 рр.) / Іван Васильович Рибак, Андрій Юрійович Матвєєв // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т. 2 (4). – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 186–191.
25. ДАХМО. – Ф. Р-337. – Оп. 1. – Спр. 1258. – 162 арк.
26. Там само. – Ф. П-230. – Оп. 1. – Спр. 22. – 16 арк.
27. Там само. – Ф. П-115. – Оп. 1. – Спр. 84. – 47 арк.

